معرفی کتاب «*حیات الانسان*»، متنی فارسی و کهن با رویکرد جانور ــ داروشناسی از سدهٔ دهم هجری

مرضیه کاظمی[الف*]

[الف]گروه تاریخ علم، بنیاد دایره المعارف اسلامی، تهران، ایران

تاریخ دریافت: آذر ۱۴۰۰
تاریخ پذیرش: آذر ۱۴۰۰

در پزشکی دورهٔ اسلامی همچون ادوار پیشین، داروها سه خاستگاه گیاهی، جانوری و معدنی داشته‌اند و پزشکان اجزای مختلف بدن جانوران نظیر پوست، گوشت، شیر، شحم، بول، زُبل و نظایر آنها را برای حفظ تندرستی و نیز به‌عنوان دارو در درمان بیماری‌ها به‌کار می‌گرفته‌اند. به همین سبب نه‌تنها در آثار داروشناسی دورهٔ اسلامی، بلکه در شماری از آثار جانورشناسی این دوره نیز پس از شرح هر جانور، خواص دارویی اجزای آن ذکر شده است. *حیات الانسان* از جملهٔ این آثار است.

این کتاب ترجمه‌ای فارسی به قلم محمدبن‌مبارک مشهور به حکیم قزوینی، پزشک سدهٔ دهم هجری است که از اصل عربی آن «*حیاه الحیوان*» صورت گرفته و به‌تازگی به همت محمد روشن و نشر میراث مکتوب در دو جلد تصحیح و منتشر شده است.

اصل عربی این اثر، *حیاه الحیوان*، کتابی است دربارهٔ جانوران، نوشتهٔ ابوالبقا کمال‌الدین محمدبن‌موسی دمیری، ادیب، فقیه و محدث مصری سدهٔ هشتم هجری (۱). ویژگی درخور توجه این کتاب استناد آن به شمار کثیری از آثار عرب در حوزه‌های مختلفی چون تاریخ، حدیث، فقه، لغت، جانورشناسی، پزشکی و دامپزشکی و نیز ترجمهٔ آثار یونانی است. این اثر در سه روایت کوتاه، متوسط و بلند نگاشته شده است (۲). روایت بلند آن ۱۰۶۹ مدخل دارد و ازجمله اطلاعاتی که ذیل بسیاری از این مداخل جانوری آمده، خواص دارویی اجزای آنهاست.

از زمان تولد و وفات مترجم آن، حکیم قزوینی، اطلاعی در دست نیست. با توجه به یادکرد طاش‌کپری‌زاده (۹۰۱ تا ۹۶۸ ه.ق) از او، وفاتش پیش از وفات طاش‌کپری‌زاده و به روایتی در ۹۶۶ ه.ق بوده است (۳). قزوینی از شاگردان علامه جلال‌الدین دوانی (۸۳۰ تا ۹۰۸ ه.ق) و برخاسته از خانواده‌ای پزشک بود. او به‌عنوان پزشک به دربار بایزید خان‌بن محمد خان (حک ۸۸۶ تا ۹۱۸ ق)، سلطان عثمانی پیوست. احتمالاً حفظ این جایگاه در دربار دو تن از سلاطین سپسین عثمانی، سلطان سلیم‌خان (حک ۹۱۸ تا ۹۲۶ ق) و سلطان سلیمان (حک ۹۲۶ تا ۹۷۴ ق) یا تبحر او در طبابت، سبب اشتهار او به حکیم شاه بوده و خوانش نام او به‌صورت محمدشاه یا شاه‌محمد نادرست به‌نظر می‌رسد. به‌جز *حیات الانسان* آثار دیگری نیز از او در دسترس است که مشهورترین آنها ترجمهٔ *تذکرهٔ مجالس النفائس* علیشیر نوایی (۸۸۴ تا ۹۰۶ ه.ق) از ترکی جُغتایی به فارسی است. از آثار حکیم قزوینی در علوم دینی و پزشکی به‌ترتیب، *حاشیهٔ علی شرح العقائد النسفیّه للتّفتازانی*، *حورالعین فی تبیین حسن وجه نظم القرآن و الکتاب المبین*، کتاب *فی تدبیر الاسباب السّته الضروریّه* و *شرح موجز القانون* را می‌توان برشمرد (۴).

همچون دمیری که مدعی است تألیف *حیاه الحیوان* را خودخواسته و بدون دستور یا درخواست کسی انجام داده (۵)،

* فرد مسئول مکاتبات: m.kazemi@rch.ac.ir

قزوینی نیز دربارهٔ ترجمهٔ این اثر ادعای مشابهی دارد و درنهایت آن را به سلطان سلیمان تقدیم کرده است. او علت نام‌گذاری آن را به *حیات الانسان* این‌گونه آورده: «نام این ترجمه *حیوه الانسان* است؛ زیرا که معرفت او سبب حیات ابدی انسانست و موجب وصول به دار حیوان» (۶).

قزوینی روایت میانهٔ *حیاه الحیوان* را برای ترجمه انتخاب کرده است. این ترجمه در یک مقدمه و بیست‌وهشت باب به‌ترتیب الفبای «ابتث» نگاشته شده و ۱۰۰۰ مدخل دارد که ساختار کلی آنها شامل نام جانور و صورت‌های مفرد و جمع، مذکر و مؤنث نام و دیگر اطلاعات واژگانی مربوط، حکایات تاریخی، حکم شرعی، امثال و خواص درمانی است.

نام عربی جانوران در صورت همهٔ مداخل، حفظ شده و در مواردی که مدخل، نام فارسی مشخصی داشته، این نام در آغاز شرح آن آمده است. در سراسر متن، اشعار و امثال عربی، به فارسی ترجمه و گاه به‌اختصار شرح داده شده‌اند. از دیگر ویژگی‌های این اثر آن است که مترجم به فراخور موضوع، از شاعرانی چون حافظ (۷۲۷ تا ۷۹۲ ه.ق)، ابیاتی را در ترجمه گنجانده است.

اگرچه دمیری در اصل اثر، چنانکه پیش‌تر اشاره شد، به خواص جانوران نیز توجه داشته، قزوینی انگیزهٔ خود از این ترجمه را علاوه بر بهره‌مندی فارسی‌زبانان از این اثر، افزودن خواص و منافع درمانی جانوران به آن عنوان کرده است. اما این موضوع در همهٔ مداخل صدق نمی‌کند و افزوده‌های او در این بخش گاه مفصل و گاه اندک یا هیچ است. در مقابل، مداخل دیگری هستند که بخش خواص آنها، به‌طور کامل افزودهٔ حکیم قزوینی است و دمیری برای جانور مورد بحث خواصی ذکر نکرده است.

از این اثر نسخه‌ای به شمارهٔ ۱۴۳ در کتابخانهٔ ضیاءبیک در سیواس ترکیه و نسخهٔ دیگری به شمارهٔ Supplement persan 333 در کتابخانهٔ پاریس موجود است (۴، ۷). آنچه تصحیح و منتشر شده، مبتنی بر نسخهٔ کتابخانهٔ پاریس است. کتابت این نسخه به خط نستعلیق، هفت ماه به طول انجامیده و در نیمهٔ جمادی الاول ۹۳۳ ه.ق و احتمالاً در زمان حیات مترجم به پایان رسیده است. این نسخه ۶۹۴ برگ ۱۹ سطری دارد و مصوّر به نگاره‌هایی از برخی جانوران مورد بحث در آن است. به‌سبب عدم دسترسی مصحّح به نسخهٔ کتابخانهٔ ضیاءبیک، تصحیح منتشرشده تک‌نسخه‌ای است و به نوشتهٔ خود ایشان، در مواضع لازم به اصل عربی اثر مراجعه شده است.

با توجه به آن که در این ترجمه، نام عربی جانوران در صورت مداخل حفظ شده است، نادرستی یا نبودِ حرکت‌گذاری در صورت مداخل و گاه ضبط نادرست آنها، از کاستی‌های این تصحیح است که مخاطبان فارسی‌زبان و به‌ویژه پژوهشگران مبتدی را با دشواری‌هایی مواجه خواهد کرد. در مقایسه با چاپ تصحیح روایت بلند *حیاه الحیوان*، مداخل «أطُوم»، «بَدَنه» و «بَلَصوص» نمونه‌هایی از مداخلی هستند که به نادرست به‌ترتیب به‌صورت «اَطوَم»، «بُدنَه» و «بُلّصوص» حرکت‌گذاری شده‌اند. «الأملوک»، «تَتفُل»، «التِّفلِق» و «الخُضَرِم» از جمله مواردی هستند که به‌ترتیب به صورت‌های نادرست «الأَملُول»، «تُتفل»، «تغلق» و «الخُضَیرَم» ضبط شده و شماری از مداخل، نظیر «البُغَیبِغ»، «التُّدرُج» و «جَأب» نیز در این چاپ، حرکت‌گذاری نشده‌اند (۸).

با وجود مواردی از این دست، یازده نمایهٔ مفصل و دقیق این تصحیح شامل آیات، احادیث و روایات، کسان، جای‌ها، گروه‌ها و مذاهب و فرقه‌ها، کتاب‌ها، عبارات عربی، اشعار فارسی، اشعار عربی، واژگان و اصطلاحات و حیوانات، از ویژگی‌های ارزشمند و درخور توجه آن است که این امکان را فراهم کرده‌اند تا پژوهشگران حوزه‌های مختلفی چون ادبیات فارسی و عربی، علوم دینی و تاریخ علوم طبیعی از آن به‌خوبی بهره‌مند شوند.

References:

1. Sakhawi SH. *Ạl-Daw al-Lāmi li-Ahl al-Qarn al-Tāsi*. Beirut: Dar Maktabat al-Hayat; 1992. [In Arabic].
2. Sarton G. Introduction to the history of science. Malabar, Florida: Krieger Publishing; 1975. Vol.3, Part 2, P:1640.
3. Tash Kubrizadeh A. *Al-Shaqāiq al-Numānīyah fī Ulamā al-Dawlah al-Uthmānīyah*. Istanbul: Dar Saadat Publications; N.D. [In Arabic].
4. Qara Ballut AR, Qara Ballut AT. *Mujam al-Tarikh al-Turath al-Islami fi Maktabat al-Alam*. Turkey: Dar al-Aqaba, Qaisari Publications; 2001. [In Arabic].
5. Damiri M. *Hayat al-Hayawan* (A Zoological Lexicon). Damascus: Dār al-Bashāer; 2005. [In Arabic].
6. Damiri M. *Hayāt al-Insān*. Translated by Qazvini MSH. Paris Library: Supplement Persan 333. [In Persian].
7. Blochet E. Catalogue des manuscrits persans de la Bibliotheque nationale. Paris: Imprimerie Nationale; 1912. Tome Deuxieme. [In French].
8. Damiri M. *Hayāt al-Insān*. Translated by Qazvini MSH. Ed by Roshan M. Tehran: Miras Maktoob; 2021. [In Persian].